

**ՈՐ, ԹԵ ՇԱՂԿԱՊԵՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՅԻՆ ԴԵՐԸ
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

ԱՆՆԱ ԱԲԱԶՅԱՆ

Սույն հոդվածում քննված են կազմության բուն արմատական **որ** և **թե** շաղկապները, որոնք օժտված են իմաստային բազմազան հարաբերություններ արտահայտելու հատկությամբ, ինչից զուրկ են բաղադրյալ շաղկապները: Մրանք իրենց գործածության հաճախականությամբ, այլ խոսքի մասեր՝ վերաբերական, մակբայ, դերանուն, ձայնարկություն, ինչպես նաև դարձվածքներ կազմելու ունակությամբ, իրենց միջոցով խոսքիմասային տարարժեքություն ունեցող բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը տվյալ նախադասության մեջ ճշտելու, ներխոսքիմասային տեսակ առանձնացնելու, իմաստային նրբերանգներ դրսևորելու օժտվածությամբ և ճկունությամբ բացառիկ տեղ են զբաղում արևելահայերենում: Ներկայացված են նաև այս շաղկապների՝ միմյանցից ունեցած տարբերությունները:

Վստահաբար կարելի է փաստել, որ ժամանակակից հայերենում շաղկապների թվի աճը գերազանցապես պայմանավորված է **որ**, **թե** շաղկապներով հարադրավոր շաղկապների կազմությամբ (իրենց կազմում **որ** շաղկապ ունեցողները բացառապես ստորադասական են, **թե** շաղկապ ունեցողները՝ հիմնականում ստորադասական), որոնք շատ կարևոր են նաև ոճական կիրառությունների լայն հնարավորություններ ընձեռելու առումով: Այս գործընթացում հատկապես մեծ է առօրյա-խոսակցական լեզվի, բարբառների, ինչպես նաև օտար լեզուների, թարգմանական գրականության ազդեցությունը:

***Բանալի բառեր** – համադասական և ստորադասական շաղկապներ, բաղադրյալ շաղկապ, կրկնադիր, գուգադիր, մենադիր շաղկապներ, խոսքիմասային տարարժեքություն, վերաբերական, ոճական գունավորում*

Արևելահայ աշխարհաբարում շաղկապներին առաջինը անդրադարձել է հոլանդացի հայագետ Շրյոդերը իր «Գանձ Արամեան լեզուի» աշխատության մեջ (Ամստերդամ, 1711): Նրանից հետո, ի թիվս բարդ նախադասությանն առնչվող հարցերի, շաղկապները քննության առարկա են դարձրել Խ. Աբովյանը (ի դեպ, *ստորադասական* եզրույթը առաջին անգամ նա է կիրառել շաղկապների համար «Նախաշավիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից» աշխատության մեջ¹), Ս. Պալասանյանը, Հար. Թումանյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Դարիբյանը, Գ. Սևակը, այնուհետև Գ. Զահուկյանը, Ն. Պառնասյանը, Մ. Ասատրյանը, Ա. Պապոյանը, Մ. Աբրահամյանը, Գ. Գարեգինյանը, Ա. Մարգարյանը և այլք:

¹ Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Եր., 1950, էջ 157:

Շաղկապները, ըստ իրենց արտահայտած հարաբերության բնույթի, ընդունված է բաժանել երկու տեսակի՝ համադասական և ստորադասական: Շաղկապների այս դասակարգումը՝ պայմանավորված նրանց շարահյուսական գործառնությամբ, առաջինը կատարել է ականավոր հայագետ Մ. Աբեղյանը իր «Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն» աշխատության մեջ², որը և որդեգրել են հետագա գրեթե բոլոր լեզվաբանները:

Ստորադասական շաղկապները, արտահայտելով ստորադասական բազմազան հարաբերություններ, ստորադաս նախադասությունը կապում են գերադասին՝ հանդես գալով գոդի դերում: Այդ հարաբերությունները կարող են լինել առարկայական և պարագայական³: Առարկայական հարաբերություն արտահայտող շաղկապներով բացատրվում, մեկնաբանվում է գերադաս նախադասությունը, իսկ պարագայական շաղկապներով արտահայտվում են ժամանակի, նպատակի, պատճառի և հիմունքի, զիջական, պայմանի, համեմատության հարաբերություններ:

Ստորադասական շաղկապների արտահայտած այս տարաբնույթ իմաստները հարաբերակցվում են այն կապերի հետ, որոնք արտահայտում են դերբայների և դիմավոր բայերի հարաբերությունները, որի արդյունքում էլ ստորադասական շաղկապով կապակցվող ստորադաս նախադասությունները փոխակերպվում են դերբայական դարձվածի:

Ստորադասական շաղկապները, ի տարբերություն համադասականների, կրկնավոր չեն լինում, հանդես են գալիս իբրև մենաշաղկապներ կամ զուգաշաղկապներ⁴: Թեպետ, ինչպես նկատում է Վ. Առաքելյանը, ստորադասական շաղկապը կարող է կրկնվել երկուսից ավելի ստորադաս նախադասություններ գլխավոր նախադասությանը կապելու պարագայում. նմանատիպ կառույցները, այսպես կոչված, պարբերություններն են հաղորդման իրենց ընդհանուր բնույթով⁵:

Մեր խնդրո առարկան **որ** և **թե** շաղկապներն են: Երկուսն էլ հնդեվրոպական ծագման են, համընդհանուր են հայերենի պատմական զարգացման բոլոր շրջափուլերի՝ գրաբարի, միջին հայերենի, աշխարհաբարի, ինչպես նաև բարբառների համար: Եթե գրաբարում սրանց (հատկապես **որ**-ի) շաղկապական կիրառությունները քիչ էին, ապա աշխարհաբարում դարձել են ամենագործածական շաղկապներից: Լինելով կազմությանբ բուն արմատական **որ**-ը և **թե**-ն օժտված են իմաստային բազմազան հարաբերություններ արտահայտելու հատկությամբ, ինչից զուրկ են բաղադրյալ շաղկապները, քանի որ նրանցում մեռած չէ բաղադրիչ բառի իմաստը: Արմատական շաղկապների մասին Գ. Գարեգինյանը իրավացիորեն գրում է, որ վերջիններս լեզվի

² Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 327:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 580-587:

⁴ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 450-451:

⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի պարբերություն, Եր., 1968:

մեջ ունեցած իրենց դերով և բազմիմաստային կիրառություններով կապակցական միջոցների համակարգում անհամեմատ ավելի մեծ կշիռ ունեն, քան բաղադրյալ շաղկապները⁶:

Որ և **թե** շաղկապները երկուսն էլ ստորադասական են, սակայն **թե**-ն որոշակի կառույցներում կարող է լինել նաև համադասական: Ներկայացնենք այդ կառույցները:

1. Հարցական հնչերանգով նախադասություններում, օրինակ՝
Սիրով ողջունում էին իրար՝ առանց նայելու՝ ծանոթ են, թե՞ անծանոթ: Բնչո՞ւ եկավ այգին. Սոնան մանկության ավակի ջրե՞րն էր կարոտել, թե՞ պատահմամբ մոտեցավ հնձանի դռնակին:

2. Երբ **թե**-ն հանդես է գալիս տրոհական նշանակությամբ՝ **կամ**-ի փոխարեն.

Լինե՞լ, թե՞ չլինե՞լ. սա է խնդիրը: Ասվածը հստակ երևում է անգլերեն, ռուսերեն թարգմանելիս (To be **or** not to be; Быть **или** не быть. հմմտ.՝ **կամ/or/или**):

Ամեն զարնան սկզբին ուղիղ քաղաքի վերևում Աֆրիկայից **թե** մի այլ հեռու տեղից գալիս էին արագիլներն ու պտտվում: (Ռուբեն Հովսեփյան)

3. Երբ **թե**-ն հանդես է գալիս միավորիչ նշանակությամբ՝ **և**-ի փոխարեն՝ կապելով համարժեք անդամներ.

մեծ թե փոքր, վաղ թե ուշ, լավ թե վատ, քիչ թե շատ, կին թե տղամարդ, հայ թե ռուս, տղա թե աղջիկ, ծեր թե մանուկ, թաց թե չոր, ճիշտ թե սխալ, այսպես թե այնպես և այլն (նկատելի է, որ կապվող բառերը հիմնականում հականիշներ են կամ էլ տարբեր *տեսակ* նշանակող բառեր, վերաբերականի նշանակությամբ միավորներ, որոնք լայնորեն կիրառվում են ժողովրդական լեզվում):

4. Ի վերջո **թե** շաղկապը կարող է կիրառվել որպես կրկնադիր՝ կապակցելով ինչպես համագոր անդամներ, այնպես էլ համադաս նախադասություններ:

Ինչպես տեսանք, **թե** շաղկապը ևս մի հատկանշով է տարբերվում **որ**-ից. **որ**-ը մենադիր է, **թե**-ն՝ ն՝ մենադիր, և՛ կրկնադիր:

Հավելենք, որ ստորադասական **որ** շաղկապի գործածության մի դեպք թերևս կա, երբ **որ**-ը կարող է ընկալվել որպես միավորիչ, այսպես

Ես ի՛նչ եմ շահել, **որ** դու ինչ շահես. հմմտ.՝ Ես ի՛նչ եմ շահել, **և** դու ինչ ես շահելու:

Որ և **թե** շաղկապները որպես նոր շաղկապներ և այլ խոսքի մասեր կազմող միավորներ

ա) **Որ** և **թե** շաղկապները հայերենի ամենակենսունակ շաղկապներից են և էական մասնակցություն ունեն նախևառաջ հարադրավոր

⁶ Տե՛ս **Գ. Գարեգինյան**, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1963, էջ 69:

շաղկապների կազմության գործում: Հայտնի է, որ հարադրավոր են այն շաղկապները, որոնց բաղադրիչները թեև միաձուլված չեն, գրվում են առանձին, սակայն արտահայտում են մեկ ընդհանուր շաղկապական իմաստ⁷: Ժամանակակից հայերենի շաղկապական համակարգը հարստանում է և կարող է համալրվել միայն այս ճանապարհով առաջացած և առաջացող շաղկապներով: Այս առումով ամենաակտիվը **որ** շաղկապն է, և նրանով հարադրությունները կազմվել են աշխարհաբարում: **Որ** շաղկապը, որպես կանոն, միշտ դրվում է վերջում: Ներկայացնենք դրանք՝

- *հենց որ, մինչև/ն/ որ, նախքան որ, չնայած որ, չնայելով որ, թեպես որ, փոխանակ որ, հակառակ որ, քանի որ, ինչպես որ, ոնց որ, դե որ* (հիմունք), *բա որ, է որ* /Եթե-ի նշանակությամբ. «Է որ տան, ուրախ կլինենք»: Դժվար չէ նկատել, որ սրանցից առաջին վեցում **որ**-ը ունի թարմատար արժեք: *Ոնց որ, դե որ, բա որ, է որ* շաղկապների գործածության ոլորտը ժողովրդական խոսքն է:

- *այնքան որ, այնքանով որ* /համեմատաբար նոր կազմություններ են՝ բնորոշ գիտական, պաշտոնական ոճերին/, *այնպես որ*

- *մանավանդ որ, նամանավանդ որ, անգամ որ, հատկապես որ*:

Արդյունքում ստացվում են հետևյալ կաղապարները՝

շաղկապ+ **որ** =շաղկապ

ցուցական դերանուն+ **որ** =շաղկապ

վերաբերական + **որ** =շաղկապ:

Վերոնշյալ շաղկապներն արտահայտում են ժամանակի, հիմունքի, հակառակ հիմունքի, պատճառի, ձևի, համեմատության, չափ ու քանակի, պայմանի և այլ հարաբերություններ:

Թե շաղկապով բաղադրվող հարադրական շաղկապները **որ**-ով շաղկապների համեմատ պակաս են: Դրանք են՝

քան թե, ոչ թե (գրաբարում՝ *ոչ եթե*), *և ոչ թե, այլ ոչ թե, թե որ, թե չէ, ապա թե, ապա թե ոչ* (հակառակ դեպքում), *կամ թե, կամ թե չէ, իբր թե, միայն թե, մենակ թե* (թաք թե-բրբ.), *թե բա, կարծես թե, ասես թե, չգիտես թե, նայած թե, չլինի թե, ասել է թե, թե ինչ է // ինչ է թե* /փոխաստեղծությամբ առաջացած նպատակի այս շաղկապները կիրառվում են, երբ հատուկ նշանակություն չի տրվում նպատակին/: *Մենակ թե /թաք թե-բրբ./, թե բա* հարադրավորները խոսակցական, բարբառային երանգ ունեն:

Չգիտես թե-ն զետեղել ենք շաղկապների ցանկում հետևյալ հիմնավորմամբ. եթե այն առանց *թե*-ի *ասես, կարծես*-ի նման կիրառվում է նաև իբրև վերաբերական, ապա *թե*-ով կապում է նախադասություններ: Օրինակ՝ Այնպիսի հանդիմանական հայացքով էր ինձ նայում, *չգիտես թե* ինչ էի արել իրեն: Մի փոքր շեղվելով նշենք, որ ի տարբերություն *չգիտես թե*-ի՝ *չգիտես որ* հարադրությունը անորոշ դերանվան

⁷ Տե՛ս **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Գ, Եր., 1977, էջ 267:

արժեք է ստացել՝ հավասարվելով *ինչ-որ* անորոշ դերանվանը (հմմտ.՝ *ինչ-որ* գիրք և չգիտես որ գիրքը), թեպետ այստեղ *որ*-ը հարցահարաբերական դերանուն է:

Այսպիսով՝ ստացվում են հետևյալ կաղապարները՝

շաղկապ + **թե** = շաղկապ

թե + շաղկապ = շաղկապ

վերաբերական + **թե** = շաղկապ

բայ + **թե** = շաղկապ:

Թե-ով բաղադրված շաղկապների ցուցակում, ըստ բաղադրիչների քանակի, ի տարբերություն **որ**-ով բաղադրվածների, կան նաև եռաբաղադրիչ անդամներ: Ըստ դիրքի՝ **թե** շաղկապը կարող է լինել և՛ նախադաս, և՛ վերջադաս:

Իրենց կազմում **որ** շաղկապ ունեցողները բացառապես ստորադասական են, **թե** շաղկապ ունեցողները՝ հիմնականում ստորադասական. կան որոշ բացառություններ, ինչպես *այս թե ոչ, կամ թե, կամ թե չէ*:

Դիտարկված բոլոր շաղկապները բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասության առաջին միավոր են լինում: Բացառություն է **թե չէ** ժամանակի շաղկապը, որը գտնվում է երկրորդական նախադասության վերջում: Օրինակ՝ *Տուն մտավ թե չէ*, սկսեց իր ամենօրյա գործը: Սակայն եթե **թե չէ**-ն համադասական շաղկապ է՝ հոմանիշ *այլապես*-ին, գտնվում է երկրորդ համադաս նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Պետք է լավ զինվենք, *թե չէ կործանված ենք*:

Այնքան ճշգրիտ են այս կառույցները, որ կարելի է բանաձևել առանց բառերի հետևյալ կերպ

-----թե չէ,-----: (ստոր. շաղկապ)

-----, թե չէ-----: (համ. շաղկապ)

Այս կիրառությունների հետ չպետք է շփոթել **թե**-ի և **չէ**-ի (կամ **ոչ**-ի) պատահական հանդիպադրումից առաջացած դեպքերը, երբ **չէ**-ն հանդես է գալիս հարցական նախադասության մեջ զեղչված ստորոգյալի փոխարեն՝ ժխտական խոնարհման, օրինակ՝ Գալիս ես, **թե՛ չէ //թե՛ ոչ** (չես գալիս): Կամ՝ երկխոսություններում **թե չէ**-ն խոսքի կրճատման նպատակով կարող է փոխարինել բային: Օրինակ՝

-Ունե՞ս:

-Այո:

-**Թե չէ**, իմը կտայի: (Եթե չունենայիր, իմը կտայի):

բ) Քննվող շաղկապների դերը մեծ է հայերենի **վերաբերական** խոսքի մասի կազմության ժամանակ: Ներկայացնենք օրինակներ **թե** շաղկապի գուգակցմամբ.

Թե- հազիվ թե, դժվար թե, իբր/և/ թե, վայ թե (երկբայական), այլ թե, երանի թե, երնեկ թե, ուր է/ր) թե, ուր մնաց թե (բաղձանք), մի թե, ասես թե, ասենք թե, կարծես թե, կարծենք թե, ենթադրենք թե, համարենք թե, երևի թե, ոնց որ թե, չլինի՞ թե, գուցե թե (գրաբարյան *գուչ* բա-

յից, ստորադասական ապառնի), դիցուք թե (գրաբարյան *դնել* բայից, ստորադասական ապառնի. բայ- վերաբերականներ), ահա թե, ահա թե ինչ, ուզես թե չուզես (այնուամենայնիվ, ամեն դեպքում իմաստով):

Նկատենք, որ նմանատիպ կառուցվածք ունեցող բառեր հնարավոր է կազմել բոլոր բայերից՝ *գաս թե չգաս, ասես թե չասես, օգնես թե չօգնես* և այլն, որոնք բոլորն էլ ունեն իրենց երկրորդ կրկնավոր տարբերակը՝ *գաս-չգաս, ուզես-չուզես*: Այս կառույցներում բայիմաստը մի տեսակ մղվում է երկրորդական պլան, և ամեննին էլ էական չէ, թե ինչ բայ է կիրառվում: Համեմատենք՝ *Ուզես թե չուզես, գնալու ենք // Ամեն դեպքում գնալու ենք*:

Եթե վերոհիշյալ օրինակների առաջին բաղադրիչները ներկայացնենք ըստ խոսքիմասային պատկանելության, կստանանք հետևյալ կադապարները

մակբայ+**թե** = վերաբերական

դերանուն+**թե**= վերաբերական

բայ+**թե**= վերաբերական

վերաբերական+**թե**= վերաբերական:

Ըստ բաղադրիչների քանակի՝ դրանք հիմնականում երկբաղադրիչ են, որոշ դեպքերում էլ՝ եռաբաղադրիչ (*ահա թե ինչ, ուր էր թե*):

Այժմ ներկայացնենք **որ**-ով վերաբերականները

իրոք որ, իրավ որ, հարկավ որ, իսկապես որ, իսկականից որ, ինչ խոսք որ, ճիշտ որ, հաստատ որ, միայն որ, ուր մնաց որ, թող որ, չէ՛ որ, հա՛ որ, ոնց որ, ինչ որ է:

Առանձնացրել ենք մեկ օրինակ, որում **որ, թե** շաղկապները հանդես են գալիս կողք կողքի միաժամանակ՝ **ոնց որ թե**:

Ըստ կառույցում գրաված դիրքի՝ ճնշող մեծամասնությամբ **որ, թե** շաղկապները վերջադիր են՝ բացառությամբ մեկ-երկուսի՝ օրինակ՝ *ահա թե ինչ*: Իմաստային առումով քննելիս **թե**-ով վերաբերականները գերազանցապես երկբայական են՝ պայմանավորված **թե** շաղկապի ունեցած նշանակությամբ, **որ**-ով վերաբերականները՝ տարբեր, սակայն հաստատականների առավելությամբ:

Թե արմատի մեջ այնքան հստակ է *կասկածելի, երկբայելի* իմաստը, որ գոյություն ունի նրանից սերված **թեական** ածականը՝ որպես հոմանիշ *երկբայելի, հարցական* բառերին:

գ) **Ճայնարկություններ**

Ճայտնի է, որ երբեմն դժվար է տարբերակել վերաբերականը բացականչական ձայնարկություններից, որոնք արտահայտում են խոսողի զգացական և կամային վերաբերմունքը⁸: Առանձնացրել ենք երեք օ-

⁸ Տե՛ս **Ս. Աբրահամյան**, Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1965, էջ 536-537:

րինակ՝ *ա՛յ թե, ինչպե՛ս թե, ո՛նց թե*, որոնք, մեր կարծիքով, հարում են ձայնարկություններին:

Վերոբերյալ *ինչպե՛ս թե, ո՛նց թե* հարադրությունները հրաշալիորեն արտահայտում են զարմանք, զայրույթ *վա՛յ, ամա՛ն, չէ՛ հա՛* ձայնարկությունների նման: Օրինակներ՝

-Ա՛յ թե ավագակն ես: Ա՛յ թե հիմարն ես: (հանդիմանություն)

-Նրանք բաժանվում են:

-Ինչպե՛ս թե//ո՛նց թե: (զարմանք)

-Միբաժ ծաղկամանդ կոտրեց:

- Ինչպե՛ս թե//ո՛նց թե: (զայրույթ)

դ) Մակբայներ

Որ շաղկապի օգնությամբ են կազմված *ուր որ է, որտեղ որ է* նկարագրական մակբայները: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ սրանք Ա. Մուքիասյանի և Ս. Գալստյանի կազմած դարձվածաբանական բառարանում նշված են որպես դարձվածքներ:

ե) Դերանուն

Որ շաղկապով է կազմված առօրյա-խոսակցական լեզվում հաճախակի հանդիպող **որ ի՛նչ** արտահայտությունը՝ համարժեք *ինչո՞ւ* հարցական դերանվանը: Ունի ակնհայտ դժգոհության երանգ դրանով էլ նմանվելով *իբր՛ ինչ* կառույցին:

Այսպիսով՝ խնդրո առարկա շաղկապները մենք քննեցինք շաղկապ և այլ խոսքի մասեր կազմելու դիտանկյունից՝ նվազող հաճախականությամբ:

Հավելենք, որ նախադիր **որ, թե** շաղկապներով կազմվում են նաև **դարձվածքներ**: Բերենք մեկ-երկուսը՝

Որ ասես – նշանակում է *բոլորովին, իսկի* (ժխտական իմաստով)

Որտեղից որ է– նշանակում է անհայտ տեղից⁹:

Թե Աստված կսիրես–բարեհաճ եղիր:

Որ շաղկապը՝ որպես վերաբերական

Որ շաղկապը հաճախ հատկապես խոսակցական լեզվում կիրառվում է որպես վերաբերական և հանդես գալիս տարբեր նշանակություններով և նրբերանգներով:

• Հարցական նախադասությունների վերջում գործածվելիս աաստկացնում է իմաստը, օրինակ

Մըսրա թագավորը մեզ ի՞նչ կանի **որ**: (ՀԹ)

• Քո ասածներին ո՞վ կհավատա **որ**: (թերահավատություն՝ համարժեք է արդյոք-ին)

• Այս ամենի մասին չգիտեի՞ր **որ**: (երկմտություն)

Մեր վերլուծությունը ցույց տվեց, որ ուղիղ կապ կա բայի եղանա-

⁹ Տե՛ս Ա. Մուքիասյան, Ս. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Եր., 1975:

կի և **որ** շաղկապի նմանատիպ կիրառությունների միջև. սա հնարավոր է այնպիսի նախադասություններում, որոնց ստորոգյալը արտահայտված է

✓ կա՛մ հարկադրական եղանակի բայաձևով՝ դրական և ժխտական խոնարհման (*պիտի որ գա, պիտի որ գար, չպիտի որ գա, չպիտի որ գար*),

✓ կա՛մ էլ սահմանական, ըղձական, ենթադրական եղանակներից որևէ մեկի ժխտական խոնարհման բայաձևով, ինչպես՝

գալի՞ս է որ, գալի՞ս էր որ,

գալու՞ է որ, գալու՞ էր որ,

եկե՞լ է որ, եկե՞լ էր որ,

եկա՞վ որ,

գա՞ որ, գա՞ որ,

կգա՞ որ, կգա՞ որ:

• **Որ** շաղկապը հանդես է գալիս սաստկական իմաստով՝

ա) դրվելով ենթակայից հետո՝ օրինակ՝ Նա **որ** երբեք չի ների քեզ:

բ) դրվելով տեղ և ժամանակ ցույց տվող որոշ բառերից հետո: Օրինակներ՝ Ձմռանը **որ** այդ տանը ապրել չի լինի: Բնակարանը փոքր էր. խոհանոցում **որ** նստած ճաշել չէիր կարող:

Նկատենք, որ նման կիրառություններում արտասանական դադարը ոչ թե շաղկապից առաջ է, ինչպես սովորաբար է, այլ նրանից հետո:

գ) կրկնվող բայերի միջև դրվելով (դա վերաբերում է նաև **թե**-ին): Օրինակներ՝ Գնա՛ **որ** գնա՛ . ի՞նչ էք ուզում ինձնից: Ծույլ **որ** ծույլ. մի բաժակ ջուրն էլ ուզում էր՝ մատուցեին: Տուր **թե** կտաս. լավ ծեծ տվեց տղային:

• Նախադասության սկզբում կիրառվելով՝ արտահայտում է հիացմունք, գոհունակություն, ինչպես **Որ** չէր երգում, գյուղն էր թափվում, կին, տղամարդ շրջապատում, արբում էին նրա երգով:

• Հաստատական նշանակությամբ՝ Հիմա **որ** պատրաստ ենք պայքարի:

Այժմ անդրադառնանք **որ, թե** շաղկապների կիրառական մի քանի առանձնահատկությունների:

❖ **Որ, թե** շաղկապներով անուղղակի խոսքը կապվում է հեղինակի խոսքին այն տարբերությամբ, որ **թե**-ով կապակցվում են ենթադրությամբ, կասկածով, ոչ ստույգ բովանդակություն ունեցողները. հմմտ. Նա ասաց, որ մարզիչը հայ է //Նա ասաց, թե մարզիչը հայ է: Երկրորդ նախադասությունից զգացվում է, որ մարզիչը կարող էր նաև հայ չլինել:

❖ Բանավոր խոսքում, գեղարվեստական գրականության մեջ բավականին տարածված են ուրիշի ուղղակի խոսքի՝ **թե**-ով կառույցները, որոնք մի տեսակ աշխուժություն, թարմություն են հաղորդում խոսքին: Օրինակ՝ Մի օր եկավ, **թե**՝ արի բարեկամ դառնանք (թե բա): Մոտեցավ

ինձ, **թե՛**՝ ու՛մ որդին ես: Հիմա էլ **թե՛**՝ ռուսը մեզ չի օգնի (բացակայում է ասացական բայը):

❖ Ստորադաս նախադասությունը գերադասին միանում է **թե**-ով, եթե վերջինիս հաջորդում է հարցական դերանուն: Օրինակ՝ Սոռացել էր, **թե երբ** էր վերջին անգամ հանդիպել աղջկան:

❖ **Թե** շաղկապի փոխարեն կիրառվում է **որ** շաղկապը, եթե տվյալ ստորադասին հաջորդում է **թե**-ով սկսվող այլ ենթաստորադաս նախադասություն: Օրինակ՝ Բայց ասում եք, **որ** դեռ չեք որոշել, թե որ գյուղում պիտի հաստատվիք¹⁰: (Մուրացան)

❖ Եթե ստորադաս նախադասությունը չունի հարցական դերանուն, բայց ստորոգյալը հարցական է (կամ առկա է *արդյոք* վերաբերականը), գերադասին կապվում է **թե** շաղկապով: Իսկ եթե ստորադաս նախադասությունը պատմողական բնույթի է, այդ դեպքում կապվում է **որ** շաղկապով: Համեմատենք՝

Գիտես, որ քեզ սիրում է:

Գիտես, թե քեզ սիրո՞ւմ է: // Գիտես, թե քեզ սիրում է արդյոք:

❖ Ոճական նկատառումներից ելնելով՝ **որ** շաղկապի փոխարեն պետք է գործածել **թե**-ն, եթե վերջինս ենթաստորադաս երկրորդ նախադասության սկզբում է. «Արամն ասաց, որ ինքը կտեղեկացնի, թե հիվանդ է»: Այլապես կունենանք կառույցներ, որոնք կհիշեցնեն. «Էս էն տունն է, որ շինել է վարպետ Օհանը...»:

❖ Եթե գերադաս նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է դրական խոնարհման բայով, ապա ստորադասը կապվում է նրան **որ** շաղկապով: Իսկ եթե գերադաս նախադասության բայ-ստորոգյալը ժխտական խոնարհման է, ապա նրան հաջորդում է **թե**-ով սկսվող ստորադաս նախադասություն: Համեմատենք՝

Որոշել եմ, որ մյուս ամառ մեկնելու եմ ԱՄՆ:

Չեմ որոշել, թե մյուս ամառ ուր եմ մեկնելու:

❖ **Որ** շաղկապին չի կարող հաջորդել *որ* հարցական դերանունը, օրինակ՝

Երեխան ինձ ասաց, **թե որ** խաղալիքն է շատ հավանել:

❖ **Թե** համադասական շաղկապը՝ հարցական հնչերանգով, մի հետաքրքիր գործածություն ունի առօրյա-խոսակցական և գեղարվեստական ոճերում, այսպես կոչված, այլակարծություն: Նրանից հետո անավարտ նախադասության միտքը ինքնըստինքյան հասկացվում է առանց որևէ այլ բառի: Օրինակ՝ Ուզո՞ւմ ես նրա հետ ծանոթանալ, թե՞ ... Պարզ է, որ շարունակությունը պիտի լինի *չես ուզում*: Սա միջոց է կրկնությունից խուսափելու, խոսքն ավելի կենդանի և աշխույժ, երբեմն խորհրդավոր դարձնելու համար:

❖ «**Որ** շաղկապով կազմվում է ավելադրությամբ շրջում, որով արտահայտությունն ավելի գորանում է¹¹»: Օրինակներ՝ Կամսարյանը բա-

¹⁰ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 632:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 624:

ցատրեց, որ ճանապարհորդելու նպատակով է, որ գտնվում է այժմ Չիբուխլուում: Դեռ մի րոպե առաջ էր, որ նա որոշել էր ապրել գյուղացիների հետ: Արդյոք հոգևոր հայրերը յուր զարգացած հյուրի ներկայությամբ էր, որ այդպես քաղցր ընդունեցին գյուղացիներին: Կարդալով է, որ մարդ զարգանում է: (օրինակները Մ. Աբեդյանին են¹²)

Ըստ Ա. Այսրնյանի՝ երկրորդական նախադասությունների նմանատիպ գործածությունները ֆրանսիական, օտար ոճի են¹³:

❖ **Թե** շաղկապը հավելադրական նշանակություն ունի, երբ նրանով կապվող մասերում ներկայացվում են նույն անձի կատարած գործողությունները¹⁴: Օրինակ՝ Չեմ կարողանում **թե** կարդամ: Մոռացա **թե** կանչեմ: Համարժեք են *Չեմ կարողանում կարդալ: Մոռացա կանչել* պարզ նախադասություններին:

Որ, թե շաղկապների կարևորության մասին է վկայում նաև նրանց մեկ ուրիշ հնարավորությունը՝ նախադասության մեջ շատ բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը նրանց միջոցով ստուգելը՝ (կատալիզատորի դեր)

ա) բայ- վերաբերական (ասես, կարծես, չլինի + թե)

բ) վերաբերական- շաղկապ (միայն- միայն թե, հենց- հենց որ)

գ) կապ- շաղկապ (չնայած, նախքան, մինչև)

դ) կապ- վերաբերական (որպես- որպես թե, իբրև- իբրև թե)

Որ շաղկապի կարևոր գործառույթներից մեկն այն է, որ նրա միջոցով կարելի է զանազանել հարցական շատ դերանուններ հարաբերականներից. եթե *երբ, ով, որտեղ* և այլ դերանունները տվյալ կառույցում կարող են ստանալ **որ** թարմատար շաղկապը՝ *երբ որ*¹⁵, *ով որ, որտեղ որ* (բացառություն է *ինչու*-ն, որը միայն հարցական դերանուն է), ապա հարաբերական դերանուն են:

Առաջարկում ենք հարցահարաբերականների տարբերակման մի տարբերակ ևս՝ նկատի ունենալ շարադասությունը բաղադրյալ դիմավոր ժամանակաձևերի պարագայում: Եթե ուղիղ շարադասությամբ է ժամանակաձևը, ապա առկա է հարաբերական դերանուն, իսկ եթե շրջուն է, գործ ունենք հարցական դերանվան հետ, օրինակ՝ ո՞վ է գրել – ով գրել է; ի՞նչ էս բերել – ինչ բերել էս և այլն:

Նաև մի առաջարկ: Անժխտելի է, որ համադասական և ստորադասական շաղկապներից զատ կա շաղկապների մի տեսակ ևս, որը միջին դիրք է գրավում այս երկուսի միջև: Ա. Մարգարյանի հորջորջմամբ՝ դրանք համաստորադասական շաղկապներն են՝ իրենց երկու ենթա-

¹² Նույն տեղում, էջ 624:

¹³ Տե՛ս **Ա. Այսրնյան**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 197:

¹⁴ Տե՛ս **Գ. Գարեգինյան**, նշվ. աշխ., էջ 218:

¹⁵ **Երբ, երբ որ** բառերը Գ. Ջահուկյանը և Մ. Ասատրյանը համարում են ստորադասական շաղկապ, Ս. Աբրահամյանը **երբ որ**-ը: Մեր խորին համոզմամբ դրանք միմիայն հարաբերական դերանուններ են:

տեսակներով՝ մեկնական կամ բացահայտման (այսինքն թե, այս է, այն է) և հետևանքի կամ մակաբերական (ուստի, ուրեմն, հետևաբար, այսպիսով և այլն¹⁶): Կարծում ենք, որ ավելի հարմար է շաղկապների այս խումբը, որ ոչ այն է՝ համադասական է, ոչ այն է՝ ստորադասական, կոչել *ընդհանրական*: Եվ այսպես կոչված «մաքուր» համադասականներից ու ստորադասականներից առանձնացնել չորրորդ խումբը՝ համադասաստորադասական երկակի շաղկապները, որոնք, գործածությամբ պայմանավորված, և՛ ստորադասական են, և՛ համադասական (թե, թե չէ, եթե-այս, մինչդեռ և այլն):

Այսպիսով ամփոփելով կարող ենք ասել, որ արդի հայերենի **որ, թե** շաղկապները իրենց գործածության հաճախականությամբ, այլ խոսքի մասեր կազմելու ունակությամբ, ամենատարբեր հարաբերություններ արտահայտելու, իրենց միջոցով խոսքիմասային տարարժեքություն ունեցող բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը տվյալ նախադասության մեջ ճշտելու, ներխոսքիմասային տեսակ առանձնացնելու, իմաստային նրբերանգներ դրսևորելու օժտվածությամբ և ճկունությամբ, խոսքի ոճավորում արտահայտելու յուրահատկությամբ բացառիկ տեղ են գրավում արևելահայերենում:

Վստահաբար կարող ենք փաստել, որ ժամանակակից հայերենում շաղկապների թվի աճը գերազանցապես պայմանավորված է **որ, թե**-ով հարադրավոր շաղկապների կազմությամբ, որոնք շատ կարևոր են նաև ոճական կիրառությունների լայն հնարավորություններ ընձեռնելու առումով: Այս գործընթացում հատկապես մեծ է առօրյա-խոսակցական լեզվի, բարբառների, ինչպես նաև օտար լեզուների, թարգմանական գրականության ազդեցությունը:

АННА АБАДЖЯН – Многофункциональная роль союзов *որ, թե* в восточноармянском языке. – В современном армянском языке союзы *որ, թե* уникальны по частоте употребления, способны образовывать другие части речи, выражать всевозможные отношения, определять принадлежность слов к конкретным частям речи с частеречевой многозначностью в заданное предложение, различать внутривидовые типы, отображать семантические нюансы, выражать речевую стилизацию.

Можно с уверенностью констатировать, что увеличение количества союзов в современном армянском языке связано прежде всего с деривативной активностью союзов *որ, թե* которые очень важны с точки зрения выражения широких возможностей стилистических значений. В этом процессе особенно велико влияние бытового разговорного языка, диалектов, а также иностранных языков, переводной литературы.

Ключевые слова: сочинительные и подчинительные союзы, сложные союзы, редуликативные, союзы, единичные союзы, частеречевая многозначность, релятив, стилистическая окраска

¹⁶ Տե՛ս **Ս. Մարգարյան**, Հայոց լեզվի քերականություն. Ձևաբանություն, Եր., 2004, էջ 586-587:

ANNA ABAJYAN – *The Multifunctional Role of the Conjunctions նր, թև in Eastern Armenian.* – Thus, to sum up, we can state that Modern Armenian conjunctions **նր, թև** have a unique place in Eastern Armenian with their frequency of usage, their ability to form other parts of speech, to express various relationships, to determine the part-of-speech belonging of the words demonstrating conversion in the given sentence, with the ability and flexibility to distinguish an intra-speech type, to show intersemantic nuances and the uniqueness to express speech stylization.

We can state with confidence that the increase in the number of conjunctions in Modern Armenian is primarily due to the composition of conjunctions which are very important in terms of providing wide opportunities for stylistic applications. In this process, the influence of everyday colloquial language, dialects, foreign languages and translated literature is especially huge.

Key words: *coordinative and subordinating conjunctions, compound conjunction, dual, parallel, single conjunctions, part-of-speech conversion, stylistic coloring*